

A kommunizmus fekete könyve

Stéphane Courtois–Nicolas Werth–Jean-Louis Panné–Andrzej Paczkowski–Karel Bartosek–Jean-Louis Margolin. *Le livre noir du communisme*. Éditions Robert Laffont, Paris, 1997. 843 old.

A kommunizmus fekete könyve 1997 novemberében jelent meg, azonnal hatalmas vitát kiváltva mind történeti, mind politikai körökben. François Furet írta volna a mű előszavát, ha a halál ebben meg nem akadályozza. A könyv összeállítója, Stéphane Courtois feltüntette Furet nevét is a kötetben; ezzel a gesztussal mintegy Furet kommunizmussal foglalkozó műve (*Le passé d'une illusion*, Paris, 1995, Robert Laffont-Calmann-Lévy) folytatásaként, kifejtésként határozza meg saját munkáját. Ő maga írta meg végül az elő- és utószót, a könyv – mint látni fogjuk – leginkább vitatott részeit.

Miért nem folytatták még le a kommunizmus nürnbergi perét? – teszi fel a kérdést Courtois, aki szerint egyes kommunista államok bőségesen kimerítették mind az emberiség elleni bűntett, mind a háborús bűntett, mind pedig a béke elleni bűntett fogalmát. Miért használjuk cseket a kifejezéseket csak a náciizmus áldozatai, illetve különböző etnikai indítékú mészárlások kapcsán? Hiszen a számok magukért beszélnek Courtois szerint: a náciizmus számlájára mindent összeszelve körülbelül 25 millió áldozatot írhatunk, míg a kommunizmuséra ennek majdnem a négyszeresét, méghozzá a következő geográfiai elosztásban: Szovjetunió: 20 millió áldozat; Kína: 65 millió; Vietnam: 1 millió; Észak-Korea: 2 millió; Kambodzsa: 2 millió; Kelet-Európa: 1 millió; Latin-Amerika: 150 000; Afrika: 1,7 millió; Afganisztán: 1,5 millió; a nemzetközi kommunista mozgalom, illetve a hatalomra soha nem került kommunista pártok számlájára pedig körülbelül 10 000 áldozat irandó (14. o.). Mindösszesen tehát közel járunk a százmillióhoz.

Courtois elismeri, hogy okoz bizonyos nehézséget egyszerre történeti, tényfeltáró

munkát végezni és ítélni, az áldozatok számának nagyságrendje miatt mégis jogosnak véli a felelősség kérdésének felvetését. Nemcsak közvetlen felelősségről kell beszél-nünk szerinte, hanem vizsgálnunk kell a nyugat-európai kommunista pártok felelősségét is: bátorították-e mindezt; de ezen túlmenően még az események szándékos ignorálását is bűnnek tekinti. Courtois szerint számos oka van annak, hogy a kommunizmus áldozatai kisebb helyet foglaljanak el Nyugat-Európa történelmi emlékezetében, mint a náci áldozatai: kevesebb információ áll rendelkezésünkre, sok a még feldolgozatlan archívum. Megemlíti a kommunista sajtókampányokat a „kipakoló” ellen, a nem-kommunista, előbb náci-, majd amerikaellenes baloldali értelmiség szándékos közönyét, valamint azt, hogy a holocaustot a róla megemlékezők a világtörténelem egyedi eseményének tekintik, így közvetett módon lehetetlenné teszik, hogy a hasonló (vagy még nagyobb) méreteket öltő genocídiumról az őt megillető módon beszéljünk.

Courtois kettős feladatot tűzött maga elé: megakadályozni a felejtést (*travail de mémoire*); megvizsgálni, milyen szerepet foglal el a kommunizmus működésében a bűn, az erőszak, a gyilkosság. Az utószóban két fontos tényezőt említ e vonatkozásban: a kommunista szcientizmust, a bizonyosságot a teória működőképességében és a fényes jövőben, amely ígéret mellett jelentéktelenné tűnhet az áldozatok száma. Másrészt kifejti (memoárrészletekkel, a kegyetlenségekről szóló részletes leírásokkal alátámasztva), hogy a kommunizmus, a náciizmushoz hasonlóan, mintha tagadná az egységes emberi nem létét: az emberek és „ellenségeik” mintha nem is ugyanazon fajhoz tartoznának, ez utóbbiakkal szemben tehát bármi megengedhető. A kommunizmus által elkövetett gyilkosságokra Courtois a *politicídium* (politicide) terminust javasolja (a faji alapon elkövetett *genocídium* kifejezéssel párhuzamba állítva): a burzsoázia elpusztítása politikai okokból elkövetett tömeggyilkossággént értelmezendő.

A könyv kritikusi a lehető legritkábban bírálják a mű valamely részének ténybeli pontosságát, annál sikertelenebbnek ítélik a változást a második célkitűzést illetően.

Az első, mintegy kétszáz oldalas fejezet a Szovjetunióval foglalkozik, szerzője az a Nicolas Werth, aki Courtois oldalán részt vett a *Communisme* című elméleti és történeti folyóirat szerkesztésében, de a könyv kapcsán fellángolt viták miatt kilépett (a Kelet-Európával foglalkozó fejezet szerzőjével, K. Bartosékkal együtt). Werth kifejti, hogy az 1917-től 1922-ig tartó első fázisban a hatalomátvétel és a polgárháború bizonyos mértékig „természetesen” járt áldozatok tízezreivel. A mensevikkkel és az ellenszegülő paraszttal való leszámolás, valamint Kronsztadt azonban már előrevetítette az 1923-ban kezdődő fázist, amikortól is a terror funkcionálizálódik, a szovjet kormányzat elválaszthatatlan részévé válik. Emlékiratok, korabeli beszámolók segítségével idézi fel a GULAG-okat. A szovjet és a náci táborok összehasonlításaként a szerző arra hívja fel figyelmünket, hogy a GULAG-ok mind időben, mind nagyságrendben maguk mögé utasítják a lágereket (1935 január 1-jén 965 000 az elítéltek száma, ezek egynegyede-cgyharmada politikai fogoly).

A halottak számát illetően az 1933-as nagy éhínség csak számszerűleg legsúlyosabban a latba, míg az 1936-38-as nagy leszámolásokkal a vezetéson belüli politikai játszmák eszközüvé válik a terror. A fejezet legfontosabb üzenete a Leninnel, illetve Trockijjal való „leszámolás”; idézetekkel bizonyítja Werth, hogy a két legendás forradalmár legalább annyira kegyetlen volt politikai ellenfeleivel szemben, mint ebből a szempontból méltó utódjuk, Sztálin. (Courtois utószavában hangsúlyozottan kitér Lenin személyes szerepére, arra, hogy a bolsevik vezér inkább tekinthető nyecsajevitának, mint marxistának.). Werth tehát 1917 és 1938 alapvető kontinuitását hangsúlyozza, tagadja az „elárult forradalom” (francia baloldali körökben igen népszerű) mítoszát.

A Kínával foglalkozó rész szerzője Jean-Louis Margolin. Az előszóából láthatjuk, Courtois kalkulációi szerint 65 millió áldozat szárad valamilyen módon a kínai kom-

munizmus lelkén. A tömegmészárlásnak kétségtelenül komoly hagyományai vannak ugyan, 1911-27 között azonban mindössze pár tízezer halottal kell számolnunk, majd az 1927 és 1946 közötti időszakban milliók halnak meg a kommunisták által ellenőrzött területeken, még hozzá nem harcokban, nem fegyverrel a kézben. Maga a párt rója fel majd mindezt Mao-nak, akinck 1949-ben bocsánatot kell kérnie az ártatlan áldozatokért. Már ebben az időszakban átvetszi a kínai párt a bűnök meggyónásának, a lelki önvizsgálatnak a Szovjetunióból már ismert formáit. A párton belül a pszichológiai terror talán még radikálisabb, mint bármelyik testvérpártban. 1946 és 1957 között az agrárreform és a városi tisztogatások szedik áldozataikat. Megszületnek az első „átnevelő” táborok, az ún. laodong gaizao-k, röviden laogai. Fennállásuk során körülbelül 20 millióan lelik halálukat itt az „elméleti átképzés” során. A legtöbb áldozatot azonban a szerzők által a világtörténelem legnagyobb éhínségeként emlegetett, 1959 és 1961 közötti katasztrófa szedi. Az éhínséget egyértelműen a kommunisták voluntarista agrárpolitikája okozza, ami többek között azzal bizonyítható, hogy minél keményvonalasabb volt egy-egy régió vezetése, annál tovább tartott az éhínség. Margolin csak nagyon tág becslésre vállalkozik, véleménye szerint körülbelül 25 és 43 millió körül lehetett az alultápláltságban elpusztultak száma. Sokkal többet tudunk viszont a kulturális forradalom körüli eseményekről. Az 1966-76 között történtek 600 000–1 millió ember halálát okozták, ez szinte eltörpül a többi szám mellett. Mégis ez Kína jelenkori történelmének leg híresebb epizódja, hiszen ideologikus minőségében világhírre szert tett jelenségről van szó, ráadásul az eseményeket a kínai vezetés később megtagadta, így kutatása kevésbé ütközött nehézségekbe, mint pl. az 1959-61-es éhínségé. A szerző külön fejezetet szentel Tibetnek. A „világ tetejével” kapcsolatban nehéz konkrét számokkal szolgálni. Biztos, hogy itt kisebb arányban haltak meg éhínségben az emberek, de nagyobb arányban estek crószak áldozatául, mint Kínában. Margolin mindenesetre kételkedik a nyugati Tibet-pártolók által elfogadott számok (több

millió áldozat) valóságában. Tagadhatatlan viszont a kulturális katasztrófa: a templomok több, mint 90%-ának lerombolása, felbecsülhetetlen értékű szobrok és más műkincsek beolvasztása és megsemmisítése.

A következő fejezet a többi ázsiai kommunizmus (Észak-Korea, Vietnam, Laosz, Kambodzsa) történetével foglalkozik, szerzője Pierre Rigoulot. Ezekben az országokban együttesen körülbelül 6 millió halottért felelősek, a „legkiemelkedőbb” személyiség Pol Pot, aki valószínűleg a világon leggyorsabban tudott leszámolni a legtöbb emberrel.

Stéphane Courtois és Jean-Louis Panné tollából származik a Világforradalom; polgárháború és terror címet viselő fejezet. A Komintern 1919 után nyíltan polgárháborút szít, felélős tehát a különböző felkelések (Németország, Észtország, Bulgária, stb.) kommunista és nem-kommunista halottaiért. Külön szólnak Czerny és Szamuely Lenin-fiúiról mint az I. világháború utáni kommunizmus legtipikusabb reprezentánsairól. Emc erőszakos események közös jellemzői a szerzők megítélése szerint: esélytelenek, vadak és kegyetlenek. Franciaország sem kivétel: a kommunista milíciák igen gyakran keverednek véres leszámolásokba nem kevésbé erőszakos jobboldali szervezetekkel. A korabeli kommunizmus alapvetően erőszakos jellegét mutatja, hogy a pártok bibliaként olvassák a szovjetek által terjesztett A fegyveres felkelés kézikönyve című művet. Vasfegyelem uralkodik a Kominternen belül is, a kor számos szovjet mintára lezajló tisztogatás tanúja. A szerzőpáros természetesen külön kiemeli a francia KP feketelistáit: 1932-45 között valószínűleg őket terheli a felelősség nem kevés politikai gyilkosságért. A francia kommunisták még az ellenállás idején is trockista percek tartottak, és jó néhányat likvidáltak saját bajtársaik közül is.

A Szovjetunióba menekülő olasz, osztrák, délszláv emigráció nagy része sohasem került elő élve a II. világháború után, a legkegyetlenebb sors azonban a lengyeleket sújtotta. A Komintern által vezetett nemzetközi terror szintén a maga folyamatosságában tekintendő: nem szabad például elfelejtenünk, hogy Nagy Imrét egy nemzetközi kommunistákból álló bizottság ítéli halálra,

amelynek tagjai között megtalálhatjuk Togliattit és Thorezt! Külön fejezet foglalkozik az NKVD spanyol polgárháborúban betöltött dicstelen szerepével (ezt Orwell Hódolat Katalóniának c. művéből ismerhetjük), illetve az El Fatah, az FLN, a RAF és más terrrorszervezeteknek nyújtott szovjet, illetve nemzetközi támogatással. (Courtois azonban elismeri, hogy ez utóbbiakkal kapcsolatban nem beszélhetünk bizonyosságról.) Összegezve több tízezerre becsüli a szerzőpáros a nemzetközi kommunista mozgalom számlájára írható halottak számát.

A Kelet-Európával foglalkozó oldalak szerzője a csch származású Karel Bartosek. A fejezet két részre oszlik; az elsőben a szovjet-oroszok ősellenességéről, Lengyelországról olvashatunk. Az 1921-es rigai béke óta Sztálin szemében vörös posztó volt Lengyelország. Ennek köszönhető a különleges elbánás, amelynek során a Szovjetunió területén élő lengyelek közül 1937-ig 50-70 000 „potenciális kémert” végeztek ki Sztálin parancsára. Az 1939-es hadjárat során minden „gyanus” lengyel katonát kivégeztek, a megszállt területen pedig körülbelül 100 000-re tehető a civil áldozatok száma. Megemlíti természetesen a szerző a Homi Hadsereggel való leszámolást és a varsói gettófelkelés cserbenhagyását is. 1944-47 között aztán feltétlen szükség volt a terrorra, hiszen a kommunisták marginális szerepet töltek be a lengyel politikai életben, s nem szabad elfelejtenünk a lakosság russzofóbiáját sem. Az 1948 és 1956 közötti időszak jellemzése legyen elég egy számadat: a különböző titkosszolgálatokkal kényszerűen együttműködők száma meghaladja a százszázat. 1956 és 1981 között a terror szelektíven működik: nem mindig észrevehető, de az adott pillanatban azonnal képes fellángolni. Az ország azonban a hetvenes évekre már oly mértékben függ a nyugati hitelektől, hogy az ellenzékkel való bánásmód egyértelműen cnyhül. Az 1981-86 közötti hadiállapot a hatalom utolsó fellángolása. Bartosek aláhúzza, hogy folyhatott volna több vér is, ha a pártvezetés enged a keményvonalasok uszításának.

Kelet-Európa többi országával foglalkozik a fejezet második része. Mivel az eseményeket jól ismerjük, erre nem térek ki rész-

letesen. A szerző itt a hasonlóságokra koncentrált: a szovjet katonai jelenlétre, a nemkommunista politikai erőkkkel való gyors leszámolásra, a koncepciós perekre, a civil társadalom megsemmisítésére.

Az utolsó fejezet témája a harmadik világbeli kommunizmus, szerzői Pascal Fontaine, Yves Santamaria és Sylvain Boulouque. Az első helyen természetesen Fidel Castro Kubája szerepel. A győztes forradalom utáni megtorlás több ezer ember életébe került. Haláluk nemcsak Castro, hanem a legendás Che lelken is szárad, aki harc közben nem sok foglyot ejtett, de békeidőben sem bánt kesztyűs kézzel az „ellenséggel”. Volt fegyvertársát, a filozófus Régis Debray-t idézik, aki szerint Guevara hideg, számító gyilkológép volt. Egyértelműen elmarasztalják Castrot ezenkívül az embertelen börtönhálózat kiépítése miatt is, ahová szerencsésebb 1959-es fegyvertársai kerültek (a balszerencésebbeket ugyanis százával végeztette ki). Számszerűleg azonban a tutajokkal Miami-ba menekülni próbáló ún. *balsevo*-k helikopterekről homokzsákokkal történő bombázása okozta a legtöbb halálesetet. 1994 nyarán például 35 000 ember próbálta meg az átkelést, s 7000-en odavesztek. Feltehetően, hogy az átkelés túlélési esélyei állandók, a castroizmus évtizedei alatt valószínűleg több tízezer ember lelte halálát a tengerben.

Szót ejtenek a szerzők továbbá a nicaraguai sandinistákról és a perui Fényes Ösvény terrorszervezetről; mindkettő több tízezer áldozattal szerepel a listán. Az afrokommunizmus (Etiópia, Mozambik, Angola) áldozatainak száma 1,7 millió, míg a Szovjetunió afganisztáni kalandja körülbelül 1 millió halottal járt. Az olvasó azonban komoly kétségekkel olvassa mindezt, nem a számadatok pontosságát, hanem a vállalkozás tudományos értékét illetően, hiszen nehéz felfedezni a közös pontokat a marxista-leninista jelmezbe öltöztetett afrikai törzsi mészárlások, a kulturális forradalom és a trockista perek között. Nem csoda hát, hogy felmorajlott nemcsak a történészi, hanem a francia politikai közvélemény is.

A könyv utóéletének első epizódja az volt, hogy kiderült, Werth, Bartosok és Mar-

golin – saját bevallásuk szerint – nem ismerték Courtois általuk ideologikusnak ítélt elő- és utószavát, amelyben a kommunizmust kizárólag a bűnnel és az erőszakkal azonosítva, egy új nürnbergi pert követel¹. Az a paradox helyzet állt tehát elő, hogy maguk a társszerzők hívják fel a figyelmet a mű problematikus pontjaira: ne felejtjük el, hogy az emberiség történetének valószínűleg legvéresebb századát éltük át, a tömeggyilkosság szinte „a levegőben van” a kommunizmus nélkül is. Különösen igaz ez az orosz társadalomra, amelynek modernizálódása – Werth szerint – elképzelhetetlenül véres lett volna; ami természetesen nem von le Lenin felelősségéből, csak hozzájárul annak megértéséhez. Ázsia és a Harmadik Világ esetében képtelenség fogalmilag elválasztani a terror kommunista, illetve nacionalista-antikolonialista jellemzőit. Nagyon fontos elméleti probléma marad megoldatlanul, amikor Courtois nem szól az ideológia és a gyakorlati cselekvés viszonyáról: *nem állíthatjuk*, hogy a kommunizmus valamelyik változatában hívók potenciális gyilkosok. Pol Pot és Rosa Luxemburg között több az eltérés, mint az azonosság. A három társszerző tehát becsapottnak érzi magát. Úgy vélik, hogy ők egy történészi vállalkozáshoz adták a nevüket, Courtois azonban aktuálpolitikai célzatú ideologizálás felé terelte azt. Kétségtelen csúsztatásról van szó, amikor az összedott számok azt hitetik el velünk, hogy mindenütt ugyanarról van szó. Megengedhető-e a történelemhez csak egy szempontból, a *halottak* szempontjából közelíteni?

A Francia Kommunista Párt „házi” történész, Roger Martelli osztja Werth vélekedéseit. A tényeket nem vitatva a következő Primo Levi-mondatot idézi: A náciizmus elgondolhatatlan a gázkamrák nélkül, a kommunizmus viszont nagyon is elképzelhető a GULAG nélkül². (Más változatban: a kommunizmusnak nem Sztálin a valódi letéteményese, míg a fasizmusé csak Hitler lehet.) A korabeli kommunizmus progresszív, humanista oldalára emlékezteti az olvasót.

¹ Le Monde, 1997. november 9-10. 6-7.

² Le Monde, 1997. november 9-10. 6-7.

A könyvet kritika érte trockista politikai erők részéről is (Franciaországban ugyanis jelenleg két párt is trockistának vallja magát; kissé marginális, de vitathatatlanul létező irányzatról van szó)³. Daniel Bensaid brosúrájának lényeges pontjai a következők: 1917 után a körülmények, a belső és külső ellenforradalom kényszerítették a bolsevikokat arra, hogy a terrorral éljenek. Tagadja viszont Bensaid a korai (leninista és trockista), illetve sztálini típusú terror kontinuitását; véleménye szerint a sztálinizmus nem más, mint a bürokratikus ellenforradalom, áldozatait tehát nem írhatók a kommunizmus számlájára.

A könyv valóban számos problematikus pontját kell kritikával illetnünk: a politikai hit és a cselekvés viszonya teljesen kidolgozatlan benne. Az olvasó nincs meggyőzve ar-

ról, hogy a mérsárlások és gyilkosságok magyarázatát kizárólag vagy akár csak túlnyomórésztben a kommunista történelemszemléletben kell keresnünk. Courtois elő- és utószavában úgy tesz, mintha a kommunizmus a „levegőben lógna”, mintha ezt az eszmerendszert izolálni lehetne a 20. század komplex valóságától. Teljességgel oszthatjuk tehát a fentebb említett kritikusok véleményét: a könyv tényanyagával nehéz vitatkozni (bár meg kell említeni, hogy valójában csak a szovjet történelemmel foglalkozó fejezet alapul önálló kutatáson, a többi rész szakmunkák eredményeinek átvétele), több, mint vitatható azonban az elő- és utószóból kibontakozó értelmelés.

Balázs Péter

³ Bensaid, Daniel. *Communisme contre stalinisme: Une réponse au LNDC, Dossier rouge*, 1997. (a trockista párt Rouge c. folyóiratának melléklete, ára 5 (!) FF)